

Četiri rajske rijeke

Vinka MATIJEVIĆ, Zagreb

<https://www.doi.org/10.17234/9789533790343.26>

Jedan vrlo vrijedan predmet ranokršćanske umjetnosti iz Hrvatske poslužio je kao poticaj za istraživanje ovog zanimljivog motiva. Prilogom koji je proizašao iz tog istraživanja želimo, u ovoj svečanoj prigodi obilježavanja 65. rođendana, izrazi iskrenu zahvalnost prof. dr. sc. M. Sanader zbog njenog neumornog ohrabrivanja u znanstvenom radu. Riječ je o luneti iz Gata, reljefnoj mramornoj ploči polukružnog oblika, koja obiluje ranokršćanskim motivima. Našu je pažnju privukao prikaz u središtu lunete – brežuljak niz čije padine teku rajske rijeke. Opis i smještaj tih rijeka zabilježen je u Bibliji (Post 2: 10–14), a zbog snažne i višestruke simbolike koju dobivaju u okviru ranokršćanske umjetnosti, susrećemo ih kao motiv uklopljen u mnoge prikaze od 4. do 7. st. Međutim, jasno je da se prikazivanje ovakvog motiva dijelom nastavlja na ranije teme iz vremena klasične antičke umjetnosti. U ovom radu predstaviti ćemo ga kroz nekoliko odabranih primjera različitih arheoloških spomenika kako bismo usporedili načine na koje je uključen u velike teme ranokršćanske umjetnosti te popratili njegov razvoj.

ključne riječi: četiri rajske rijeke, rano kršćanstvo, ikonografija, luneta iz Gata

Luneta iz Gata (slika 1), reljefna mramorna ploča polukružnog oblika (dim. 50 x 25,5 x 1,7 cm), pronađena je tijekom arheoloških istraživanja ranokršćanskog sakralnog sklopa na mjesnom groblju u Gatima, a čuva se u Gradskome muzeju Omiš. Dekorirana u plitkom reljefu tehnikom *champlevé*,¹ luneta je obrubljena nizom srcolikih listića i obiluje ranokršćanskim motivima među kojima se veličinom ističu dvije sučeljene golubice. Pod repovima golubica nalaze se ljljani, a u središtu prikaza, raspoređeni od vrha prema dnu, prikazani su križ u krugu, romb i dva tipa antičkih ključeva te brežuljak niz čije padine teku rajske rijeke. Njihovo ishodište nalazi se na vrhu brežuljka, podno okrugle stijene, odakle dvije teku lijevom stranom brežuljka, a dvije desnom. Kompleksan sadržaj, smisao i simbolika ovog vrijednog predmeta već su proučeni (Jeličić 1985; Jeličić-Radonić 1994: 72–78 i 100, kat. br. 1), ali i dalje potiču na razmatranje (Cambi 1989: 2431). U tom je smislu za nas vrlo zanimljiv bio dio prikaza koji se odnosi na četiri rajske rijeke. Ovaj motiv se vrlo često javlja na različitim ranokršćanskim likovnim prikazima od 4. do 7. st., a osobito je popularan tijekom 6. st. U to je vrijeme datirana i mramorna luneta iz Gata.

¹ Iako je izvorno riječ o zlatarskoj tehnici kod koje se emajl ulijeva u udubine izrađene u podlozi (Emajl, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019, pristupljeno 19.09.2019. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=17791>>), u kasnoj antici na istoku Carstva primjenjuje se kao vrsta inkrustacije. To znači da je izdubljena i grubo obrađena pozadina plitkog kamenog reljefa ispunjena različito obojanim materijalima (Jeličić-Radonić 1994: 72). Inkrustacija na luneti iz Gata nije sačuvana, ali nalaz svjedoči o širenju tehnike s istoka na zapad Carstva.

Slika 1. Luneta iz Gata, mramor, 6. st., Gradski muzej Omiš (Jeličić-Radonić 1994: 71).

Slika 2. Lijevi panel bjelokosnog diptiha iz Rima, kraj 4./poč. 5. st., Museo Nazionale del Bargello, Firenza (Weitzmann 1979: 506, kat. br. 454).

Prikazi rajskih rijeka u ranokršćanskoj umjetnosti nesumnjivo su bili nadahnuti drugim poglavljem Knjige Postanka u kojem čitamo o tome kako je Bog zasadio vrt na istoku u Edenu, a u stihovima 10–14 biblijski pisac nas izvještava: *Rijeka je izvirala iz Edena da bi natapala vrt; odatle se granala u četiri kraka. Prvom je ime Pišon, a optječe svom zemljom havilskom, u kojoj ima zlata. Zlato je te zemlje dobro, a ima ondje i bdelija i oniksa. Drugoj je rijeci ime Gihon, a optječe svu zemlju Kuš. Treća je rijeka Tigris, a teče na istok od Ašura; četvrta je Eufkrat.*² Izgled tog vrta možemo si dočarati ako se prisjetimo prizora Adama u raju izvedenog na lijevoj strani bjelokosnog diptiha iz Rima (dim. 29,6 x 12,7 cm) s kraja 4./početka 5. stoljeća (slika 2). Na njemu je Adam prikazan u opuštenoj pozi, oslonjen o drvo te okružen raznovrsnom vegetacijom i životinjama. S obzirom da je vrt zelena oaza, u njemu se nalaze i četiri rijeke, prikazane na dnu bjelokosnog panela (Weitzmann 1979: 505–507, kat. br. 454). One su potvrda da se radi o raju. Na ovome, i sličnim primjerima, rijeke su poslužile kao jednostavan ukrasni element kojemu je svrha stvoriti vjernu sliku rajskog prizora (Février 1956: 179–180).

Uz analize ovakvih umjetničkih prikaza, u znanosti se neumorno radilo i na analizi biblijskog teksta i to u pokušaju da se utvrdi je li opis „vrta u Edenu“ temeljen na stvarnome mjestu.³ Premda su u središtu našeg zanimanja pojava i razvoj motiva četiriju rajskih rijeka na različitim arheološkim spomenicima, a ne bavljenje filološkim, povijesnim, arheološkim i zemljopisnim podacima, istaknut ćemo da je svaki pokušaj lociranja zemaljskog raja polazio upravo od identificiranja rijeka koje *Biblija* naziva Pišon, Gihon, Tigris i Eufkrat. Posljednje dvije i danas su nam poznate. U biblijsko vrijeme obje su se odvojeno ulijevale u Perzijski zaljev. Na njihovim obalama razvile su se stare civilizacije (sumerska, babilonska, asirska, kaldejska). Na

² Jeruzalemska Biblija 1996.

³ O predodžbi zemaljskog raja od kasne antike do 15. st. te o povijesti kartografije raja v. Scafi 2006 sa pripadajućom bibliografijom.

zapadnoj obali Tigrisa ležao je drevni asirski grad Ašur, dok je grad Niniva, sa čuvenom Asurbanipalovom knjižnicom, bio smješten na njegovoj istočnoj obali. Od gradova koji su nekoć ležali na obali Eufrata, spomenut ćemo samo Babilon čiji se velebni ostaci od 2019. godine nalaze na UNESCO-ovu popisu svjetske kulturne baštine u Aziji.⁴ Iako ne postoji dovoljno arheoloških dokaza, vjeruje se kako su se na njegovu području nalazili veličanstveni vrtovi legendarne asirske kraljice Semiramide zalijevani vodom iz Eufrata.

Prava nepoznanica su zapravo rijeke Pišon i Gihon, odnosno odgovori na pitanja gdje se one nalaze i na koje se rijeke ta imena odnose. Pišon se spominje još samo u Knjizi Sirahovoj (24: 25–27) i to uz Tigris, Eufrat, Jordan, Nil i Gihon pa nam za njeno lociranje ne preostaje ništa drugo, nego da potražimo zemlju Havila kojom teče. I zbilja, u Post 25: 18 možemo naći izvještaj o Jišmaelovim⁵ sinovima koji su prebivali od Havile do Šura, koji leži istočno od Egipta u smjeru prema Ašuru. Ovako sročeno, čini se da se zemlja Havila nalazila u Arapskoj pustinji, što nije isključivo, ako znamo da pojam „edenski vrt“ zapravo označava pustinsku oazu.⁶ Ime druge rijeke je Gihon. Ona se još spominje u Prvoj knjizi o Kraljevima (1: 33, 38, 54) te u Drugoj knjizi ljetopisa (32: 30). Tu se opisuje kao izvor vode na kojem je Salomon pomazan za kralja i iz kojeg je kralj Ezekija opskrbio Jeruzalem vodom. Gihon je protjecao kroz cijelu zemlju Kuš, što je staroegipatski naziv za Nubiju, povijesnu regiju u sjeveroistočnoj Africi, na jugu Egipta i sjeveroistočnome dijelu Sudana pa se ponekad identificira s Nilom.⁷ Na koncu, u 2 Ljet 29: 12 Eden se koristi kao osobno ime, a u 2 Kr 19: 12 govori se o „Edencima“ pri čemu se misli na stanovništvo kraja u sjevernoj Mezopotamiji.⁸ Zbog ovakvih neodređenosti te zbog različite upotrebe riječi, čini se da je Eden geografski naziv za područje kojemu se ne može odrediti položaj, a četiri rajske rijeke ipak, više od svega, imaju simboličko značenje četiri evanđelja koja proistječu od Krista.⁹ I premda su čest motiv, ako je suditi prema brojnosti i raznolikosti primjera koji se datiraju od 4. do 7. st., pa i kasnije tijekom srednjovjekovnog perioda, treba naglasiti da se ne radi o samostalnom likovnom prikazu.

Prikaz četiri rajske rijeke u pravilu je dio cjeline te ga kao takvog nalazimo na mozaicima u ranokršćanskim crkvama i krstionicama, na freskama u rimskim katakombama, na reljefima sarkofaga, ali i na staklenim, keramičkim i srebrenim predmetima te, kako smo ranije mogli vidjeti, na mramornim oplatama i kasnoantičkim bjelokosnim reljefima. Međutim, nipošto ga ne možemo smatrati motivom koji se po prvi put javio u okviru ranokršćanske umjetnosti. Naprotiv, motiv vode, rijeke ili mora, kao što je slučaj i s mnogim drugim ranokršćanskim motivima, nastavlja se iz ranije klasične antičke umjetnosti (Milinović 2016: 7–8). Rano kršćanstvo posudilo je poznate prizore iz grčko-rimskog svijeta, gdje su riječna božanstva često prikazivana u mozaiku i skulpturi,¹⁰ pa čak i na predmetima od srebra, kao što je pladanj iz ostave u Mildenhallu iz sredine 4. st. u čijem je središtu prikazan Okean, a oko njega Nerejide i različita morska čudovišta (Milinović 2016: 340–341, sl. 146). Uglavnom se radi o personifikacijama voda koje nisu prestale

⁴ <https://whc.unesco.org/en/list/278/> (pristupljeno: 02.09.2019.)

⁵ Jišmael je bio sin Abrahama i Sarine sluškinje, egipatske ropkinje Hagare. Sara je, po rođenju sina Izaka, protjerala Jišmaela i njegovu majku u pustinju, ali ih je Bog spasio. Po islamskoj predaji, Ismail je sin Ibrahimov i Agarin, pa se štije kao praotac Arapa nastanjenih na Arapskom poluotoku (Jišmael, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019, pristupljeno 31.08.2019. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29189>>).

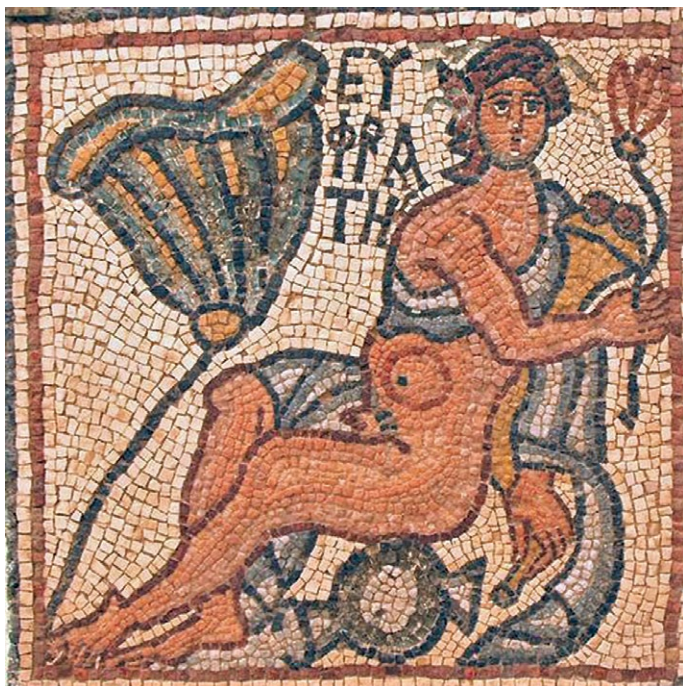
⁶ *Biblijski leksikon* 1996: 271, s. v. *Raj zemaljski*.

⁷ *Biblijski leksikon* 1996: 167, s. v. *Kuš*; (Nubija, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019, pristupljeno 31.08.2019. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44355>).

⁸ *Praktični biblijski leksikon* 1997: 74, s. v. *Eden*.

⁹ Razjašnjavajući retke iz *Biblije* (Post 2: 10–14), crkveni oci rajskim rijekama uglavnom pripisuju duhovni smisao. Tako u svom apologetskom djelu Sveti Augustin daje interpretaciju rijeke koja je tekla iz raja i granala se u četiri kraka. Oni, po njemu, simboliziraju četiri evanđelja, ali i četiri krepsti (razboritost, jakost, umjerenost i pravednost) (*Civ. Dei* XIII, 21). O drugim interpretacijama u izvorima v. kod Février 1956: 194 i d. te Poeschke 2004: 382, s. v. *Paradiesflüsse*. Rajske rijeke u značenju 4 evanđelja spominje i Grgić 2006: 540, s. v. *Rijeka*.

¹⁰ Dapače, susrećemo ih i na crnofiguralnoj antičkoj vazi majstora Sofila iz ranog 6. st. pr. Kr. Tamo je prikazana povorka bogova u kojoj sudjeluje i bog vodā Okean s Tetijom, sestrom i ženom te majkom riječnih bogova i Okeanida (Williams 1983: 29, 31–32, sl. 19, 34). Njihovi prikazi, kao i oni boga mora Posejdona (rim. Neptun) i morske božice Talase, ostali su omiljeni i u rimsko carsko vrijeme, osobito na mozaičkim podovima bazena i kupališta gdje su prikazivani s raznim morskim životinjama (Voute 1972; Dunbabin 1999: 166). U konačnici, brojne skulpture riječnih božanstava prikazanih u poluležećem položaju, oslonjenih o lakat jedne ruke, dok u drugoj drže nagnutu posudu iz koje istječe voda, izložene su u Kapitolskim i Vatikanskim muzejima (<http://www.museivaticani.va/content/museivaticani/en/collezioni/musei/museo-pio-clementino/Cortile-Ottagono/divinita-fluviale-arno-.html>, pristupljeno: 01.09.2019.).

Slika 3. Panel podnog mozaika s prikazom personifikacije rijeke Euftrat, 539. god., Qasr el Lebia, Libija (<https://www.livius.org/pictures/libya/qasr-libya-theodorias/qasr-libya-mosaic-1.04.b-euphrates/>, pristupljeno: 03.09.2019.).

ispunjen je stablima i vodenim biljkama, kao što je lotos prikazan pored Eufrata (slika 3). Personifikacije Gihona i Eufrata drže rogove obilja. Ipak, četiri rijeke, koje zajedno simboliziraju evanđelja, očito znače da je ovaj objekt kršćanski, a to je sigurno bilo jasno i gledatelju ovih prizora, unatoč pretkršćanskom porijeklu njihove ikonografije (Grabar 1969: 274–275).

Kada nisu izvedene u ljudskom obličju, četiri rajске rijeke najčešće su smještene u središte ranokršćanskog prikaza, a takav je slučaj i na luneti iz Gata. Ipak, ranije smo naglasili da, iako u centru kompozicije, ovaj motiv nije samostalan likovni prikaz, već čini dio veće teme. Uglavnom se radi o temi predaje zakona (*traditio legis*) Petru,¹³ koju već sredinom 4. st. nalazimo na mozaiku u niši rotunde mauzoleja Sv. Konstance u Rimu (slika 4). Krist, u središtu mozaika, između apostola Petra i Pavla, stoji na brežuljku iz kojeg izvire rajске rijeke. Janjad s lijeve i desne strane brežuljka simbolizira vjernike, dok se palme, koje se nadvijaju nad apostolima, najčešće tumače kao simboli pobjede (Weitzmann 1979: 556, sl. 74; Jensen 2000: 108, sl. 37 i 38; Brandenburg 2005: 86, sl. 40). Motiv rajskih rijeka nalazi se i u Svetačkoj kripti ranokršćanskih katakombi sv. Marcelina i Petra (slika 5). Tamo su krajem 4. st. nastale freske na kojima je prikazana predaja zakona, ali i Jaganjac Božji s kristogramom te grčkim slovima alfa i omega u aureoli. Janje stoji na rajskom brežuljku iz kojeg izvire četiri rijeke. Na prikazu je prisutna i rijeka Jordan, simbol krštenja (Poeschke 2004: 382, s. v. *Paradiesflüsse*), ilustrirana tek slovima *IOR* lijevo od janjeta, odnosno *DAS* desno od janjeta. Prikazana su i dva sveca te Petar i Marcellin, svi podignutih ruku u gesti aklamacije (Deckers et al. 1987: 200–201, br. 3, T. 1) zbog čega se čini da je riječ o prizoru nebeskog raja gdje je Kristu i Jaganjcu iskazano vječno štovanja svetih (Février 1956: 182).

s pojavom ranokršćanske umjetnosti. Dapače, ranokršćanska ih je umjetnost, kao i u mnogo drugih slučajeva, preuzela i dodijelila im novo značenje. O tome zorno svjedoče i mozaici iz arijanske, odnosno Neonijeve krstionice u Ravenni datirani u 6. st. Na njima je Jordan, rijeka Kristova krštenja, prikazana u obličju riječnog božanstva. Nisu to jedini primjeri personifikacije rijeka u ranokršćanskoj umjetnosti. Nerijetko su, osobito na istočnom Mediteranu, rajskim rijekama pridavana ljudska obličja uz imena ispisana na grčkom jeziku: Γηων, Φισων, Εὐφράτης, Τίγρης (Hachlili 2009: 180–183).¹¹ Tako su, među skupinom različitih prikaza na panelima podnoga mozaika bazilike u gradu Qasr el Lebia (ant. *Olbia*) na sjeverozapadu Libije, prikazane i četiri rajске rijeke utjelovljene u prikazima četvorice muškaraca (Grabar 1969: 274).¹² Likovi su prikazani u poluležećem položaju. Pored njih se nalaze vrčevi iz kojih se izlijeva voda, simbol riječnog božanstva (Poeschke 2004: 383, s. v. *Paradiesflüsse*). Okolni prostor

¹¹ Zahvaljujem kolegici dr. sc. A. Pavlović na pomoći kod latinskih i grčkih prijevoda.

¹² Natpis koji govori o izgradnji bazilike datira mozaik u 539. god., u vrijeme Justinijana, kada je grad preimenovan u *Polis Nea Theodorias*, u čast carice Teodore (Beckwith 1979: 74; Grabar 1969: 266).

¹³ O postanku i razvoju ove teme pisala je Baraka 2008: 115–120.

Slika 4. Mozaik s motivom predaje zakona, sredina 4. st., mauzolej Sv. Konstance, Rim (Brandenburg 2005: 82).

Slika 5. Freska iz Svetačke kriptе, kraj 4. st., katakombe sv. Marcelina i Petra, Rim (Deckers et al. 1987: br. 3, T. 1).

Ovi primjeri jasno ukazuju na to da se motiv četiriju rajskih rijeka u početku javlja u okviru monumentalne umjetnosti i to u grobnim kontekstima. Na tragu toga, često se nalazi i na ranokršćanskim sarkofazima, gdje je scena *traditio legis* također omiljena te je u pravilu smještena u središnjem polju prednje strane sarkofaga. Takav prikaz izveden je na jednom arhitektonskome sarkofagu iz Arlesa datiranom u kraj 4. stoljeća,¹⁴ a sličnih sarkofaga ima i u Rimu, Ravenni, Veroni, Padovi, Marseilleu i na drugim lokalitetima

¹⁴ Zanimljivo je napomenuti da je i kod preostale dvije scene prednje strane ovog sarkofaga prisutan motiv vode (Koch 2000: 483, kat. br. 147; *Repertorium* III, 39–40, kat. br. 53, T. 19: 1, 4).

Slika 6. Sarkofag s poklopcem iz Marseillea, poč. 5. st., Musée archéologique de Marseille, (Repertorium III, T. 77: 1).

Italije, Galije i Hispanije (Repertorium II; Repertorium III). Upravo iz Marseillea potječe sarkofag, datiran u početak 5. st., kojemu su sačuvani i sanduk i poklopac (slika 6). U središtu sanduka još je jednom prikazana scena predaje zakona gdje se Krist nalazi na brežuljku niz koji teku rajске rijeke. Na prvoj, lijevoj sceni poklopca (dim. 1,84 x 0,64 x 0,28 m) prikazani su brežuljak i janje na njemu,¹⁵ a vodu rajskih rijeka, koje se slijevaju niz obronke brežuljka, piju dva jelena.¹⁶ Rubove i pozadinu prikazane scene upotpunjuju stabla i palme predstavljajući rajski krajolik (Repertorium III, 150–151, kat. br. 300, T. 77: 1).

Na ravenatskim sarkofazima nalazimo slične prikaze. U mauzoleju Gale Placidije čuvaju se dva primjerka koji, prema tradiciji, pripadaju Konstanciju (Koch 2000: 390, kat. br. 104) i Honoriju (Koch 2000: 389, kat. br. 107). U središtu prednje strane Konstancijeva sarkofaga prikazano je janje na stijeni iz koje izvire rajске rijeke. Janje ima aureolu s kristogramom, okruženo je dvjema ovcama, po jednoj sa svake strane, i palmama. Na središnjem prikazu Honorijeva sarkofaga nalazi se janje na stijeni s četiri rajске rijeke, a u pozadini je i križ na čijim vodoravnim hastama stoji po jedna golubica sa svake strane.

Kada od kraja 4. st. raste popularnost predmeta od bjelokosti, osobito konzularnih diptiha, a onda i piksida te škrinjica, na njima se prikazuje vrlo širok spektar tema: osim portreta pojedinih konzula, zatim tema iz tradicionalne rimske religije i mitoloških motiva, javljaju se i ranokršćanske teme (Milinović 2016: 316–322). Najljepši primjeri ovih posljednjih sačuvani su na škrinjicama. Izbor motiva i njihovi profinjeni ukrasi u reljefu svrstavaju ih u važne predmete ranokršćanske umjetnosti. Jedna takva škrinjica potječe i s našeg prostora (slika 7). Riječ je o relikvijaru (dim. 20,5 cm x 16 cm x 18,5 cm) pronađenom u Samageru, nedaleko Pule, a izrađenom vjerojatno u Rimu u prvoj polovici 5. stoljeća (Guarducci 1978; Longhi 2006). Na njemu je u dva navrata prikazan naš motiv: na poklopcu u sklopu scene predaje zakona te na prednjoj strani relikvijara gdje se u središtu scene nalazi prazno prijestolje, a ispod njega janje na brežuljku s rajskim rijekama. Kod ovog primjera bismo mogli reći da je motiv četiri rajске rijeke uključen u temu koja ilustrira tekst iz Otkrivenja.¹⁷

¹⁵ Na ovom mjestu vrijedno je prisjetiti se i poklopca jednog sarkofaga iz Salone. Na središnjem akroteriju prikazan je Jaganjac Božji kako stoji na brežuljku iz kojeg izvire četiri rijeke, a prema natpisu sa strana (*Ecce Agnus Dei qui tollit peccatum saeculi*, lv 1: 29), jasno je da se tu radi o prikazu Otkupitelja. Na bočnim akroterijima prikazane su ovce koje predstavljaju apostole (Cambi 1968–69: 82, kat. br. 22, T. 16: 4).

¹⁶ Prizor jelena koji se napajaju na rajskim rijekama često je prikazivan u ranokršćanskoj umjetnosti, osobito na mozaicima krstioničkih sklopova diljem Carstva, međutim u izvorima je objašnjenje veze između ovih životinja i rajskih rijeka vrlo slabo zastupljeno (Domagalski 1990: 144–145). Ipak, za pretpostaviti je da rajске rijeke u ovakvim prikazima imaju značenje izvora života (Ps 42: 2; Otk 21: 6), a jeleni simboliziraju vjernike (Buzov 1995: 75–76). Jedan zanimljiv prikaz jelena i košute nalazi se na mozaiku u sakralnoj građevini na lokalitetu Bir Ftouha u Kartagi. Tu su životinje prikazane lijevo i desno od brežuljka iz kojeg izvire četiri rijeke, dok se na brežuljku nalazi posuda bez ručki u obliku pehara. Nije sigurno je li građevina u kojoj je mozaik pronađen (dana se čuva u Muzeju Bardo) bila krstionički kompleks, ali svakako se, zbog pehara, može pretpostaviti da prikaz nosi određenu euharistijsku simboliku (Delattre 1930: 18–19).

¹⁷ *I pokaza mi rijeku vode života, bistru kao prozirac: izvire iz prijestolja Božjeg i Jaganjčeva* (Otk 22: 1).

Slika 7. Prednja strana relikvijara iz Samagera, 1. pol. 5. st., Museo Archeologico di Venezia, Venecija (<https://www.restituzioni.com/opere/capsella-di-samagher/>, pristupljeno: 06.09.2019.).

Prikazi na pokretnim arheološkim nalazima od stakla, keramike, srebra i bjelokosti očigledno preuzimaju ranokršćanske teme koje susrećemo na mozaicima, freskama i grobnim spomenicima. Tako je na pozlaćenom staklenom dnu (maks. šir. 12,4 cm), datiranom u kraj 4./početak 5. st., unutar četvrtastog okvira prikazana scena predaje zakona (slika 8). Međutim, podno brežuljka na kojemu je prikazan Krist, za razliku od uobičajene četiri rajske rijeke, protječe jedna rijeka. Ona se ponekad tumači kao Jordan (Weitzmann 1979: 559–560, kat. br. 503). U tom bi se slučaju ovaj prikaz mogao povezati s uskrsnućem i ponovnim rođenjem u Kristu putem krštenja. Bogata vegetacija u pozadini prikaza sugerira rajsko okruženje.

Okrugli keramički žig za kruh (pr. oko 9 cm) iz Palestine datiran je u 6. stoljeće (slika 9). Na njemu je prikazan križ koji se uzdiže nad brežuljkom, a niz njega se pružaju četiri valovite linije koje simboliziraju četiri rajske rijeke. Sv. Petar i Pavao prikazani su lijevo i desno od križa. Prostor između apostola i križa ispunjen je vegetacijom. Žig ima obrub u kojem se nalazi tekst s porukom na grčkom koja kaže da je križ izvor života (Weitzmann 1979: 628–629, kat. br. 566).

Križ se javlja i na srebrenoj plitici (pr. 18,6 cm), nastaloj u Konstantinopolu u kasnom 6. stoljeću (slika 10). Na njoj su, za razliku od prethodnog primjera, prikazani arkanđeli Gabrijel i Mihovil, svaki s

Slika 8. Pozlaćeno stakleno dno iz Rima, kraj 4./poč. 5. st., The Toledo Museum of Art, Toledo, Ohio (Weitzmann 1979: 560, kat. br. 503).

Slika 9. Okrugli keramički žig za kruh iz Palestine, 6. st., Kunsthistorisches Museum, Beč (Weitzmann 1979: 628, kat. br. 566).

Slika 10. Srebrna plitica iz Konstantinopola, kasno 6. st., State Hermitage Museum, Leningrad (Weitzmann 1979: 538, kat. br. 482).

imati liturgijsku ulogu. Tako je srebrna plitica mogla služiti za pričest, keramičkim žigom mogao se izrađivati euharistijski kruh, a škrinjica iz Samagere, kao i relikvijar iz Toronta, očito su poslužili za pohranu relikvija. S obzirom na sakralni kompleks u kojem je pronađena, liturgijsku funkciju potvrđuje i vrijedna mramorna luneta iz Gata za koju se predlaže da je bila element ranokršćanskog oltara tipa *cippus* s otvorom (tzv. *fenestella confessionis*) (Jeličić-Radonić 1991: 17).

Odabrani spomenici i predmeti zorno pokazuju da je za interpretaciju prikaza četiriju rajskih rijeka, ovaj zanimljiv motiv potrebno promatrati s obzirom na kontekst u kojem se nalazi. Motiv je bio vrlo popularan u

jedne strane križa optočenog dragim kamenjem (tzv. *crux gemmata*) i oslonjenog na globus. Desne ruke arkanđela, u položaju adoracije, usmjerene su prema križu, dok pod njihovim nogama teku četiri potočića simbolizirajući četiri rajске rijeke (Weitzmann 1979: 537–538, kat. br. 482).

Kasnoantički ovalni srebrni relikvijar (dim. 13 x 6,5 x 6,7 cm), koji po svoj prilici potječe iz Palestine i datiran je u rano 7. st., donosi cijeli niz već spomenutih prikaza, sada objedinjenih na jednom predmetu (Noga-Banai & Safran 2011: sl. 1–5). Tako se na desnoj dužoj stranici relikvijara nalaze poprsja Sv. Petra i Pavla između kojih je prikaz križa. Uokolo apostola prikazana je vegetacija i paunovi, a iznad glava urezana su njihova imena na grčkom alfabetu. Na lijevoj dužoj stranici relikvijara nalaze se isti motivi, ali ovog puta s poprsjima arkanđela Mihovila i Gabrijela. Sv. Petar, Pavao i arkanđeli prikazani su u sceni adoracije. Na obje kraće stranice relikvijara smjestila su se po dva janjeta između kojih je križ. Veliki križ, koji se proteže gotovo cijelom dužinom poklopca (slika 11), omeđen je visokim stablima i stoji na brežuljku iz kojeg izvire četiri rijeke. Podno križa prikazana je mala školjka, a iznad njega golubica raširenih krila (Noga-Banai & Safran 2011). Golubica se javlja u izvještaju o Kristovu krštenju (Iv 1: 32) pa na ovom prikazu može nositi takvu simboliku, a četiri rijeke, paunovi i vegetacija prikazani na poklopcu i tijelu relikvijara predstavljaju rajski vrt u središtu kojeg je križ kao izvor života, što nam je sugerirao i natpis na keramičkom žigu za kruh. Opetovano prikazivanje križa okruženog svecima, arkanđelima i janjadi, koja također može predstavljati svece ili mučenike, znak je adoracije (Noga-Banai & Safran 2011: 23–26). Na mnoštvu kasnoantičkih relikvijara različitih oblika i materijala mogu se naći gotovo istovjetne kombinacije motiva i kompozicije.¹⁸

Jasno da je vrlo nezahvalno nagađati bilo što o eventualnim funkcijama ovih predmeta ili o tome u kojim su prilikama korišteni, ali svakako su mogli

¹⁸ U riznici katedrale Sv. Eufemije u Gradu, primjerice, pohranjen je vrlo sličan ovalni srebrni relikvijar (dim. 11,4 x 8,9 x 6,8 cm) načinjen po svoj prilici u Akvileji oko 500. god. Na njegovu poklopcu nalazi se prikaz velikog križa s dragim kamenjem koji je flankiran s dva janjeta na brežuljku niz koji teku četiri rajске rijeke (Buschhausen 1971: T. 22).

ranokršćanskoj umjetnosti od sredine 4. stoljeća. Njegova popularnost gotovo da nije slabila sve do početka 7. st. Kroz svo to vrijeme nalazimo ga na različitim predmetima te se razvija u nekoliko različitih varijanti. U sklopu prizora sa životinjama okruženima bujnom vegetacijom, četiri rajske rijeke jednostavno upućuju na raj, baš poput prikaza na bjelokosnom panelu diptiha iz Rima s Adamom u rajskom vrtu. Rijeke su ipak najčešće smještene u središte kompozicije, odnosno uklopljene su u glavni prikaz. One izvire iz brežuljka na čijem vrhu dominira Kristov lik, Jaganjac Božji ili križ. U nekim slučajevima s lijeve i desne strane brežuljka prikazani su apostoli, svetci, arkanđeli ili ovce, a u drugima jeleni ili košute koji se dolaze napojiti na tokovima tih rijeka. Potonja varijanta ima i nešto drugačije značenje (Poeschke 2004: 382, s. v. *Paradiesflüsse*). Vegetacija koja se nalazi u pozadini ovakvih prikaza također je pokazatelj rajske sredine, a palme mogu biti i simboli pobjede.

Slika 11. Poklopac ovalnog srebrenog relikvijara iz Palestine (?), rano 7. st., Royal Ontario Museum, Toronto (Noga-Banai & Safran 2011: 6, sl. 3).

Kompozicija koja uključuje Krista na brežuljku okruženog Petrom i Pavlom pripada jednoj od najstarijih tema ranokršćanske umjetnosti, *traditio legis*. S njenom pojavom zapravo se po prvi put javlja i naš motiv, ali on nastavlja svoj život i nakon prestanka njenog prikazivanja početkom 5. st.¹⁹ te se u konačnici osamostaljuje (kroz personifikacije rijeka). Ova tema se svojom kompozicijom vrlo dobro uklapa u sakralne i grobne prostore te nadgrobne spomenike, kao što su mauzoleji, katakombe ili sarkofazi pa na svim tim mjestima susrećemo i motiv četiriju rajskih rijeka. Osim figuralnog, u 2. pol. 4. st. raširen je i alegorijski prikaz glavne teme (Milinović 2016: 298) gdje je u središtu prikaza Jaganjac Božji, a ovce koje ga okružuju predstavljaju, ovisno o prilici, apostole Petra i Pavla, druge apostole ili svece te vjernike (Cambri 1968–69: 81–84). Od sredine 5. st. Krista na brežuljku sve više zamjenjuje križ, a prikaz se javlja i na liturgijskim predmetima.

U 6. st. u nekim crkvenim građevinama na istoku Carstva susrećemo i personifikacije četiriju rajskih rijeka. Kao što je to bio slučaj s mnogo drugih motiva ranokršćanske umjetnosti, njihovi utjelovljeni prikazi potječu iz klasične umjetnosti Grčke i Rima. Tako ikonografija, kakvu susrećemo na podnome mozaiku bazilike u libijskom gradu Qasr el Lebia, produžuje, prilagođavajući se idejama novog doba, ikonografske tradicije poganstva (Grabar 1969: 274). Personifikacija je ranije primijenjena i na rijeci Jordan u mnogim prikazima Kristova krštenja.

Za kraj, napomenimo da postoje i spomenici na kojima se četiri rijeke raja pojavljuju poimence u natpisu. Jedan takav je natpis iz 5. st. zabilježen na jednom arhitravu bazilike u Ostiji (Marrou 1978). Njegov prvi redak glasi: *In Chr(isto) Geon Fison Tigris Eufрата*. Dodamo li ovom tekstu glagol *sunt*, koji se zapravo podrazumijeva, njegov smisao je vrlo jasan te bi u slobodnom prijevodu značio: *Iz Krista izvire četiri rajske rijeke*.

Literatura

- Augustin 1995 A. Augustin, *O državi Božjoj / De civitate Dei*, sv. 2 (knj. XI–XVIII), s lat. izvornika preveo T. Ladan, uvode napisali A. Trapé & D. Gentili, urednik A. Benvin, Zagreb, 1995.
- Baraka 2008 J. Baraka, „Krist i apostoli na relikvijaru iz Novalje u općem kontekstu starokršćanske ikonografije“, *Archaeologia Adriatica* 2, Zadar, 2008, 113–127.

¹⁹ Tema predaje zakona osobito je prisutna u umjetnosti od kraja 4. do početka 5. st. zbog politike koju je Crkva u to vrijeme vodila (Baraka 2008: 125).

- Beckwith 1979 J. Beckwith, *Early Christian and Byzantine Art*, Harmondsworth – New York, 1979.
- Biblijski leksikon 1996 *Biblijski leksikon*, prev. M. Grgić, J. Kolanović & M. Žagar, Zagreb, 1996.
- Brandenburg 2005 H. Brandenburg, *Ancient churches of Rome from the fourth to the seventh century*, Turnhout, 2005.
- Buschhausen 1971 H. Buschhausen, *Die spätrömischen Metallschreine und frühchristlichen Reliquiare*, sv. 1, katalog, Wien, 1971.
- Buzov 1995 M. Buzov, „Prikaz jelena na ranokršćanskim mozaicima prema srednjovjekovnoj umjetnosti“, *Starohrvatska prosvjeta* 21 (1991), Split, 1995, 55–86.
- Cambi 1968–69 N. Cambi, „Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 70–71, Split, 1968–69, 57–106.
- Cambi 1989 N. Cambi, „Nuove scoperte di archeologia cristiana in Dalmazia“, u: N. Duval (ur.), *Actes du XIe congrès international d'archéologie chrétienne*, Rome, 1989, 2389–2440.
- Deckers et al. 1987 J. G. Deckers, H. R. Seeliger & G. Mietke, *Die Katakombe „Santi Marcellino e Pietro“. Repertorium der Malereien. Text- und Tafelband / La catacomba dei Santi Marcellino e Pietro. Repertorio delle pitture. Testo e tavole*, Città del Vaticano – Münster, 1987.
- Delattre 1930 L. P. Delattre, *Symboles eucharistiques: Carthage*, Tunis, 1930.
- Domagalski 1990 B. Domagalski, *Der Hirsch in spätantiker Literatur und Kunst. Unter besonderer Berücksichtigung der frühchristlichen Zeugnisse* (Jahrbuch für Antike und Christentum: Ergänzungsband 15), Münster, 1990.
- Dunbabin 1999 K. M. D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman World*, Cambridge, 1999.
- Février 1956 P.-A. Février, „Les quatre fleuves du paradis“, *Rivista di archeologia cristiana* 32, 1956, 179–199.
- Grabar 1969 A. Grabar, „Une nouvelle interprétation de certaines images de la mosaïque de pavement de Qasr el-Lebya (Libye)“, *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 113e année, N. 2, 1969, 264–279.
- Grgić 2006 M. Grgić, s. v. *Rijeka*, u: A. Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb, 2006, 540.
- Guarducci 1978 M. Guarducci, *La capsella eburnea di Samagher. Un cimelio di arte paleocristiana nella storia del tardo Impero*, Trieste, 1978.
- Hachlili 2009 R. Hachlili, *Ancient Mosaic Pavements. Themes, Issues and Trends*, Leiden – Boston, 2009.
- Jeličić 1985 J. Jeličić, „Ikonografija ranokršćanske lunete iz Gata“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 25, Split, 1985, 5–20.
- Jeličić-Radonić 1991 Jeličić-Radonić, „Ranokršćanski oltar u Gatima“, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 31, Split, 1991, 5–19.
- Jeličić-Radonić 1994 J. Jeličić-Radonić, *Gata – crkva Justinijanova doba*, Split, 1994.
- Jensen 2000 R. M. Jensen, *Understanding early Christian Art*, London – New York, 2000.
- Jeruzalemska Biblija 1996 *Jeruzalemska Biblija. Stari i Novi zavjet*, A. Rebić, J. Fućak & B. Duda (ur.), Zagreb, 1996.
- Koch 2000 G. Koch, *Frühchristliche Sarkophage*, München, 2000.
- Longhi 2006 D. Longhi, *La capsella eburnea di Samagher: iconografia e committenza*, Ravenna, 2006.
- Marrou 1978 H.-I. Marrou, „L'inscription des quatre fleuves du Paradis dans la basilique d'Ostie“, u: H.-I. Marrou (ur.), *Christiana tempora. Mélanges d'histoire, d'archéologie, d'épigraphie et de patristique*, Rome, 1978, 111–114.
- Milinović 2016 D. Milinović, *Nova post vetera coepit. Ikonografija prve kršćanske umjetnosti*, Zagreb, 2016.

- Noga-Banai & Safran 2011 G. Noga-Banai & L. Safran, "A Late Antique Silver Reliquary in Toronto", *Journal of Late Antiquity*, sv. 4, br. 1, 2011, 3–30.
- Poeschke 2004 J. Poeschke, s. v. *Paradiesflüsse*, u: E. Kirschbaum (ur.), *Lexicon der christlichen Ikonographie*, sv. 3, Rom – Freiburg – Basel – Wien, 2004, 382–384.
- Praktični biblijski leksikon 1997 *Praktični biblijski leksikon*, uz suradnju katoličkih i evangelističkih teologa uredio A. Grabner-Haider, preveli B. Lujčić & L. Fišić, Zagreb, 1997.
- Repertorium II J. Dresken-Weiland (ur.), *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage. Bd. 2, Italien mit einem Nachtrag Rom und Ostia, Dalmatien, Museen der Welt*, Mainz am Rhein, 1998.
- Repertorium III B. Christern-Briesenick (ur.), *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage. Bd. 3, Frankreich, Algerien, Tunesien*, Mainz am Rhein, 2003.
- Scafi 2006 A. Scafi, *Mapping Paradise: A History of Heaven on Earth*, London, 2006.
- Voute 1972 P. Voute, "Notes sur l'iconographie d'Océan. À propos d'une fontaine à mosaïques découverte à Nole (Campanie)", *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, 84, 1972, 639–674.
- Weitzmann 1979 K. Weitzmann (ur.), *Age of Spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century: Catalogue of the Exhibition at the Metropolitan Museum of Art*, New York, 1979.
- Williams 1983 D. Williams, "Sophilos in the British Museum", *Greek Vases in the J. Paul Getty Museum, Occasional Papers on Antiquities 1*, 1983, 9–34.

Internetske adrese

<http://www.enciklopedija.hr/> Hrvatska enciklopedija LZ Miroslav Krleža
www.jstor.org/ JSTOR. Digital Library
<https://www.livius.org/> Livius: Articles on ancient history
<http://www.museivaticani.va/> Musei Vaticani
www.persee.fr/ Persée: Portail de revues en sciences humaines
<https://www.restituzioni.com/> Restituzioni: tesori d'arte restaurati
<https://whc.unesco.org/> UNESCO: World Heritage Centre

